

عوامل فقر اقتصادی از منظر آیات و روایات

فاطمه کامرانپور^۱

چکیده

اقتصاد از ابعاد مهم زندگی بشر است به گونه‌ای که در برخی مکاتب حتی زیر بنای جامعه پنداشته شده است. اقتصاد در اسلام هرچند زیر بنا نیست، اما به آن اهمیت فراوان داده شده است، چرا که در بهبود یا نابسامانی دیگر شئون زندگی انسان تأثیر شگرف دارد. ازجمله ناملایمات زندگی آدمی، پدیده فقر اقتصادی و نیاز مالی است که به عنوان معضلی به شمار می‌رود که جوامع انسانی در تمامی دوران تاریخ به‌نوعی با آن روبه‌رو بوده و هستند. این مسئله به یک‌باره و در یک مقطع خاص پدیدار نشده؛ بلکه هم‌زمانی فقر و غنا در زمان‌ها و مکان‌های مختلف وجود داشته است. فقر اقتصادی نیز مانند هر مسئله دیگری عوامل ایجاد دارد لذا پژوهش حاضر بر آن است تا عوامل فقر اقتصادی از دیدگاه آیات و روایات را به صورت توصیفی-تحلیلی بررسی نماید که جستاربه صورت کتابخانه‌ای بوده و هدف کاربردی می‌باشد. در این نوشتار بعد از مفهوم‌شناسی واژگان کلیدی در بخش اول، به بررسی عوامل فردی فقر اقتصادی در بخش دوم، و عوامل اجتماعی فقر اقتصادی در بخش سوم و عوامل حکومتی فقر اقتصادی در بخش آخر پرداخته است. نتایج حاکی از آن است که فقر اقتصادی نتیجه نوع ساختار نظام سیاسی و راهبردهای اقتصادی حاکمیت در جامعه و روابط اجتماعی، و همچنین عملکرد خود افراد است.

واژگان کلیدی: آیات، روایات، فقر، فقر اقتصادی، عوامل

^۱. طلبه سطح ۲، حوزه علمیه کوثریه، ۰۹۹۱۹۸۹۱۴۴۲.

از جمله معضلات و گرفتاری‌های بزرگی که یک جامعه می‌تواند با آن روبه‌رو شود، مسئله‌ی فقر اقتصادی است. فقر مادی در مقابل غنی و ثروت به کار می‌رود. این نوع از فقر؛ از بنیادی‌ترین مشکلات و ناهنجارترین دردهای زندگی انسان به شمار می‌رود که با وجود پیشرفت و توسعه گسترده در زندگی بشری، میزان آن نه تنها کاهش نیافته بلکه طبق آمارهای موجود در حال افزایش است. فقر اقتصادی مانند هر مسئله دیگری ناشی از زمینه‌ها و عواملی است. عامل فقر به عنوان یک پدیده و واقعیت ناخوشایند اجتماع است و معمولاً نباید در جامعه بشری وجود داشته باشد.

اسلام فقر مادی را یک پدیده غیرطبیعی می‌داند و از آن به عنوان معضل بزرگ یاد کرده است؛ زیرا محیط و جامعه‌ای که گرفتار فقر گشته است نمی‌تواند بستر مناسبی برای رشد فرهنگی، عدالت و ارتقای معنوی جامعه خود فراهم کند. از طرفی فقر دارای عواقب وخیمی چون امراض مادی و معنوی است و تاثیر بسزایی در ایجاد فقر فرهنگی جامعه دارد. از این رو دین مبین اسلام فقر و تنگدستی را جزو یکی از مصیبت‌های بزرگ و از جمله بلای جامعه بشری که تا سرحد نابودی آن تاثیر دارد، معرفی نموده است و ریشه کنی آن از اجتماع را اصلی‌ترین هدف و وجهه همت خود قرار داده است. در نتیجه ضرورت دارد به عوامل ایجاد این مسئله پرداخته شود.

فقر اقتصادی از جمله مشکلاتی است که عدم تلاش برای کنترل و نابودی آن می‌تواند به نابودی معیشت افراد، از هم پاشیدگی نهادهای اجتماعی مانند خانواده و در نهایت به سقوط و انحلال جوامع بشری منجر شود لذا هدف پرداختن به این پژوهش ایجاد آگاهی و روشننگری در زمینه عوامل ایجاد فقر مادی از منظر آیات و روایات و سیره ائمه معصومین علیهم السلام؛ در افراد جامعه است تا با جلوگیری از آن عوامل، خانواده و جامعه به سمت آرامش و پیشرفت حرکت نماید.

با توجه به اهمیت مسئله فقر در قرون اخیر برخی از پژوهشگران در این زمینه دست به پژوهش زده اند که به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱- مطالعه ای پیرامون عوامل فرهنگی- اجتماعی و روان شناختی مؤثر بر فقر (مطالعه موردی شهرستان‌های اورامانات در استان کرمانشاه) اثر افقه، سید مرتضی؛ فرازمند، حسن؛ این پژوهش با پذیرش اهمیت عوامل فرهنگی- اجتماعی و روان شناختی در فرایند توسعه و رابطه

نزدیک آن با فقر، به مطالعه‌ی مجموعه‌ای از متغیرهای مؤثر بر فقر تحت عنوان عوامل فرهنگی-اجتماعی و روان شناختی در شهرستان‌های اورامانات استان کرمانشاه می‌پردازد.

۲- تحلیل عوامل مؤثر بر فقر خانوارهای شهری با توجه به سطوح ثروت غیرمنقول در ایران به قلم یدالهی اطاقسرا، مستانه ؛ مقصودی، سارا نویسندگان با بهره‌گیری از ریز داده‌های طرح هزینه و درآمد خانوارهای شهری در سال ۱۳۹۹ و بر پایه روش ۶۶ درصد میانگین سرانه مخارج خانوار در هر استان، خانوارهای فقیر از غیر فقیر جدا نموده همچنین خانوارهای هر استان، در یکی از سه گروه تعریف‌شده از ثروت جای گرفتند و از این طریق عوامل مؤثر بر فقر خانوارها مورد بررسی قرار گرفته است.

۳- عوامل مؤثر بر فقر با استفاده از شبکه‌های بیزی به قلم نیلوفر پریسا | گنجعلی مجتبی که با استفاده از شبکه‌های بیزی به بررسی علل و چگونگی تأثیر عوامل مؤثر بر فقر پرداخته اند . در این تحقیق با روش نمونه‌گیری تصادفی داده‌های ۵۰۰ خانوار از طرح هزینه و درآمد خانوارهای شهری انتخاب و مورد استفاده قرار گرفته است. به منظور بررسی عوامل مؤثر بر فقر خانوارهای ایرانی، شبکه بیزی مناسب برای داده‌های فقر یافته شده و در تحلیل تشخیصی مورد استفاده قرار گرفته است.

وجه تمایز این پژوهش با نگارشات دیگر بررسی عوامل ایجاد فقر اقتصادی از دیدگاه آیات و روایات می باشد.

۱. مفهوم شناسی

برای فهم بهتر مطالب یک پژوهش، شناخت مفاهیم و واژگان کلیدی آن، بسیار مهم است. به همین منظور در ابتدای مباحث، به بررسی معنای لغوی و اصطلاحی واژگان کلیدی پرداخته شده است که عبارتند از:

۱-۱. فقر:

لغت دانان معانی مختلفی برای کلمه فقر بیان نموده اند: برخی فقر را در لغت به «کسی که مهره پشت او شکسته باشد» معنا نموده اند.^۱ انسان فقیر را از این حیث فقیر گویند که گویا مهره پشتش به خاطر ذلت و خواری از ناحیه «فقر» شکسته است.^۲

فراهیدی فقر را به معنای نیاز و حاجت آورده است.^۳

ابن منظور فقر را به معنای نداشتن به اندازه کفایت دانسته و بر این باور است که «فقیر» در برابر غنی است و غنی به کسی گفته می‌شود که به اندازه کافی و رفع حاجت خود و خانواده، در اختیار داشته باشد؛ بنابراین فقیر کسی است که دارائی‌اش به این اندازه نیست.^۴

و در اصطلاح فقر پدیده‌ای پیچیده و چند عاملی محسوب می‌شود. دلیل پیچیده بودن این مسئله از متعدد بودن عوامل ایجاد کننده آن ناشی می‌شود. از این رو علوم مختلف اجتماعی و انسانی با رویکردهای گوناگونی به این پدیده نگریسته اند.^۵

منشأ این اختلاف در علوم گوناگون ناشی از نوع نگرش متفاوت آنان به فقر است. برای مثال اقتصاددانان به زمینه ظهور و نتایج فقر توجه می‌نمایند. جامعه‌شناسان نابرابری و فقر را در کنار

^۱ الزبیدی، تاج العروس، ج ۷، ص ۳۵۷

^۲ ابن فارس، معجم مقاییس اللغة،

^۳ فراهیدی، العین، ج ۵، ص ۱۵۰

^۴ ابن منظور، لسان العرب، ج ۵، ص ۶۰

^۵ محمدی و همکاران، فرا تحلیل مطالعات فقر در ایران، ص ۹

یکدیگر به کار برده و فقر را برآورده نشدن نیازهای اساسی انسان به میزان کافی تعریف می نمایند. و این نیازهای اساسی را به سه گروه تغذیه سرپناه و سلامتی تقسیم می کنند.

در آیات و روایات فقر به چهار صورت تعریف شده که عبارتند از :

۱- فقر در برابر ذات خداوند متعال و محتاجی انسان به قرب الهی؛ خداوند این فقر و نیاز را از نیازهای رشد و تکامل انسان دانسته و با عبارت دعایی می فرماید: « رَبِّ إِنِّي لِمَا أَنْزَلْتَ إِلَيَّ مِنْ خَيْرٍ فَقِيرٌ »^۱؛ «پروردگارا قطعاً من به آنچه از خیر و نیکی بر من نازل کنی فقیرم.» لذا رسول گرامی اسلام فرمودند: «اللَّهُمَّ اغْنِنِي بِالْإِفْتِقَارِ إِلَيْكَ ، وَ لَا تُفْقِرْنِي بِالْإِسْتِغْنَاءِ عَنْكَ.»^۲ «پروردگارا بی نیاز گردان مرا با نیازمندی به خودت و نیازمند مگردان مرا با بی نیازی از خودت.»

۲- فقر روحی و معنوی انسان؛ قرآن در آیات گوناگون عدم برخورداری از دین و مذهب و عدم بهره مندی از اعتقادات سالم را مانند نوعی فقر و کمبود دانسته و پاسخ صحیح به این نوع نیاز انسان را در فطرت بشر معرفی نموده است: «فَأَقِمْ وَجْهَكَ لِلدِّينِ حَنِيفًا فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ ذَلِكَ الدِّينُ الْقَيِّمُ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَعْلَمُونَ.»^۳ «پس روی خود را متوجه آیین خالص پروردگار کن! این فطرتی است که خداوند، انسانها را بر آن آفریده؛ دگرگونی در آفرینش الهی نیست؛ این است آیین استوار؛ ولی اکثر مردم نمی دانند.»

۳- فقر حاصل از عدم تلاش برای کسب و کار و ایجاد درآمد؛ برای مثال خداوند در سوره بقره «لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ»^۴؛ «از آن بینوایانی است که خود را در طاعت حق محصور کرده اند.» نسبت به این گونه انسانهای فقیر سخن به میان آورده و می فرماید کمک های خیرین و صدقات برای ضعیفانی است که ناتوان بوده و در عین حال حیا و عفت خویش را حفظ می نمایند: «إِنَّمَا الصَّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ»^۵؛ «صدقات، فقط ویژه نیازمندان و تهیدستان [زمین گیر] و نیز در سوره نور خطاب به

۱. قصص، ۲۴.

۲. ری شهری، میزان الحکمه، ج ۹، ص ۱۷۰.

۳. روم، ۳۰.

۴. بقره، ۲۷۳.

۵. توبه، ۶۰.

دَعَاكَ إِلَى مَأْذَبَةٍ فَأَسْرَعْتَ إِلَيْهَا تُسْتَطَابُ لَكَ الْأَلْوَانُ وَ
تُنْقَلُ إِلَيْكَ الْجِفَانُ، وَ مَا ظَنَنْتُ أَنَّكَ تُجِيبُ إِلَى طَعَامِ
قَوْمٍ عَائِلُهُمْ مَجْفُوٌّ وَ غَنِيُّهُمْ مَدْعُوٌّ.... أَلَا وَ إِنَّ لِكُلِّ
مَأْمُومٍ إِمَامًا يَقْتَدِي بِهِ وَ يَسْتَضِيءُ بِنُورِ عِلْمِهِ؛ أَلَا وَ
إِنَّ إِمَامَكُمْ قَدْ اكْتَفَى مِنْ دُنْيَاهُ بِطَمَرِيهِ وَ مِنْ طُعْمِهِ
بِقُرْصِيهِ.^۱» پس از یاد خدا و درود ای پسر حنیف، به من گزارش دادند که مردی از
سرمایه داران بصره، تو را به مهمانی خویش فرا خواند و تو به سرعت به سوی آن شتافتی
خوردنی های رنگارنگ برای تو آوردند، و کاسه های پر از غذا پی در پی جلوی تو نهادند.... آگاه
باش هر پیروی را امامی است که از او پیروی می کند، و از نور دانشش روشنی می گیرد. آگاه
باش امام شما از دنیای خود به دو جامه فرسوده، و دو قرص نان رضایت داده است.»

زمانی که مسئولین در پی ثروت اندوزی باشند نمی توانند به طور اکمل به فکر معیشت مردم و
آبادانی جامعه باشند. امام علی (علیه السلام) می فرماید: «وَ إِنَّمَا يُؤْتِي خَرَابُ
الْأَرْضِ مِنْ إِغْوَاكِ أَهْلِهَا، وَ إِنَّمَا يُغَوِّرُ أَهْلَهَا لِشَرَافِ
أَنْفُسِ الْوُلَاةِ عَلَى الْجَمْعِ، وَ سُوءِ ظَنِّهِمْ بِالْبَقَاءِ، وَ قِلَّةِ
انْتِفَاعِهِمْ بِالْعِبَرِ.»^۲ «ویرانی زمین را تنگدستی مردم آن سبب شود و مردم زمانی
تنگدست گردند که همت والیان، همه گرد آوردن مال بود و به ماندن خود بر سر کار اطمینان
نداشته باشند و از آنچه مایه عبرت است، سود برگیرند.» بنابر این ثروت اندوزی مسئولین سبب
فقر و تنگ دستی فقرا و هلاکت جامعه می شود.

^۱. نهج البلاغه، نامه ۴۵

^۲. نهج البلاغه، نامه ۵۳

نتیجه گیری

فقر به معنای نداشتن به میزان کافی، کلمه‌ای است آشنا که همه افراد آن را درک و یا تصور درک آن را دارند؛ و مسئله‌ای است پیچیده، مستمر و دائمی که چالش‌های سیاسی و اجتماعی گوناگونی را در جوامع به همراه می‌آورد. فقر و نابرابری‌های اقتصادی از جمله مهم‌ترین معضلات جامعه بشری است که از جایگاه ویژه‌ای در بین سایر مسائل اجتماعی برخوردار است. فقر اقتصادی در آیات و روایات دارای عواملی چون تنبلی و راحت طلبی، بی برنامه بودن، اعراض از یاد خدا، دروغ گویی و گناه و... در بعد فردی و عواملی چون احتکار، ربا، غصب اموال و... در بعد اجتماعی و عواملی چون فساد و دروغ گویی حاکمان، ثروت اندوزی مسئولان، توزیع ناعادلانه ثروت و... در بعد حکومتی می باشد بنابر این باید هر مسلمانی با مطالعه آموزه های دینی خود و پی بردن به این عوامل و جزئیات آن، از آن عوامل دوری نماید تا حداقل از فقر خود ساخته جلوگیری نماید؛ در بعد حکومتی و دولتی نیز مردم می توانند با آگاهی از عوامل فقر، مسئولانی را انتخاب کنند که این ویژگی ها را نداشته باشند و اگر مبتلا شده اند از آنان توضیح بخواهند تا جامعه ای مطلوب داشته باشند.

منابع

قرآن

نهج البلاغه

منابع عربی

۱. ابن بابویه ، محمد بن علی ، من لا يحضره الفقيه ، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم، ۱۴۱۳ق
۲. ابن جمهور ، محمد علی ، عوالی اللئالی العزیزیه فی الاحادیث الدینیة ، سید الشهداء ، چاپ اول، ۱۴۰۳ ق
۳. ابن فارس ، احمد ، معجم مقائیس اللغة ، بیروت : دارالفکر ، چاپ اول، ۱۳۹۹ق
۴. ابن منظور ، محمد ابن مکرم ، لسان العرب ، بیروت : دار صادر ، چاپ سوم، ۱۴۱۴ق
۵. تمیمی آمدی ، عبد الواحد ابن محمد ، غرر الحکم و درر الکلم ، قم: دار الکتاب الإسلامی ، چاپ دوم، ۱۴۱۰ ق
۶. حرّ العاملی، محمد بن الحسن ، وسائل الشیعة ، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لإحياء التراث، بی چا، ۱۴۱۴ق
۷. حکیمی، محمدرضا، علی و محمد ، الحیاء، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، بی چا، ۱۳۶۸ش
۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات الفاظ قرآن، دمشق: دارالقلم، بی چا، ۱۴۱۲ق
۹. زبیدی ، المرتضی ، تاج العروس من جواهر القاموس ، بیروت: دارالفکر ، چاپ اول، ۱۴۱۴ق

۱۰. طبرسی ، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت : مؤسسه الأعلمی للمطبوعات ، چاپ اول ، ۱۴۱۵ ق
۱۱. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران: کتابفروشی مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۵ش
۱۲. عروسی الحویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین ، قم: اسماعیلیان ، چاپ چهارم ، ۱۴۱۵ ق
۱۳. فراهیدی ،خلیل بن احمد ،العین ،قم: موسسه دارالحجره ، چاپ دوم ، ۱۴۰۹ق
۱۴. کلینی ،محمد بن یعقوب ،اصول کافی ،تهران: دار الکتب الإسلامیة ، چاپ چهارم ، ۱۴۰۷ ق
۱۵. مجلسی ،محمدباقر بن محمد تقی ، بحار الانوار ،بیروت : دار إحياء التراث العربی ، چاپ دوم ، ۱۴۰۳ق
۱۶. محمدی الری شهری، الشیخ محمد، میزان الحکمه ،قم : مؤسسه علمی فرهنگی دار الحديث. سازمان چاپ و نشر ، چاپ اول ، ۱۳۸۹ش
۱۷. مندری ،عبدالعظیم ، الترغیب والترهیب من الحديث الشریف ،بیروت : دار الکتب العلمیة ، چاپ اول ، ۱۴۱۷ ق
۱۸. نوری ،حسین بن محمد تقی ،مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل ،قم :موسسه آل البيت علیهم السلام ، چاپ اول ، ۱۴۰۸ق

منابع فارسی

۱. آذر نوش ، آذرتاش، فرهنگ معاصر(عربی - فارسی)، تهران: نشر نی، بی‌چا، ۱۳۷۹ش
۲. خداداد کاشی ،فرهاد ؛حیدری خلیل ،اندازه گیری شاخص های فقر بر اساس عملکرد تغذیه ای خانوارهای ایرانی ،پژوهشنامه اقتصادی ،سال نهم ،شماره ۳ ، ۱۳۸۸ش
۳. راوندی ، سعید، فقه القرآن، به کوشش احمد حسینی، قم، چاپ اول، ۱۴۰۵ق

۴. طباطبائی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، موسوی همدانی، سید محمد باقر، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴ش
۵. محمدی، محمد علی؛ دادهیر ابوعلی؛ سیفی، علی رضا؛ مشتاق، روشنگ، فراتحلیل مطالعات فقر در ایران، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال دوازدهم، شماره ۴۵، ۱۳۹۱ش
۶. محمدی، سیدعلیاء، علل و آثار فقر از دیدگاه امام علی(علیه السلام)، مجله کیهان فرهنگی، شماره ۳۱، ۱۳۹۲/۶/۳۰
۷. مشیری، مهشید، فرهنگ اصطلاحات عامیانه جوانان، تهران: آگاهان ایده، بی چا ۱۳۸۰ش
۸. مطهری، مرتضی، مساله ربا، بانک، بیمه، تهران: انتشارات صدرا، چاپ ۲۷، ۱۳۹۹ش
۹. مکارم شیرازی، ناصر، اخلاق در قرآن، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (علیه السلام)، چاپ اول، ۱۳۷۷ش